ДОІ 10.33124/hsuf.2019.11.08

Катерина Будз

ПЕРЕЖИТИ ГОЛОКОСТ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ: АКЦІЇ ПОРЯТУНКУ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У СВІДЧЕННЯХ РАБИНА ДАВИДА КАГАНЕ ТА КУРТА ЛЕВІНА

Східна Галичина, що входила до складу Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період, була приєднана до Радянського Союзу у вересні 1939 р. Розпад Польської держави та подальша німецька окупація Галичини (1941–1944 рр.) спричинили напругу у відносинах між основними етнічними групами регіону – українцями, поляками та євреями.

Більшість українців у Східній Галичині належали до Української греко-католицької церкви (УГКЦ), очолюваної митрополитом Андреем Шептицьким. Намагаючись відвернути антиєврейське насильство, глава УГКЦ звертався до уряду недовговічної Української держави, нацистської влади, греко-католицького духовенства та пастви. Пастирські листи Шептицького «Про милосердя» (червень 1942 р.) та «Не вбий» (листопад 1942 р.) містять непрямі висловлювання проти Голокосту. До того ж щонайменше 200 єврейських чоловіків, жінок і дітей пережили Другу світову війну завдяки ініціативам порятунку митрополита Андрея Шептицького, його брата Климентія Шептицького – настоятеля Унівської лаври, та їхнього оточення. Серед врятованих були представники двох рабинських родин у Львові, а саме доктора Езекіїля Левіна – рабина прогресивної синагоги Львова, та рабина Давида Кагане. Якщо рабин Левін, його дружина та молодший син загинули під час Голокосту, то його два старших сини, Курт і Натан, а також рабин Давид Кагане разом із дружиною та дочкою були врятовані митрополитом Шептицьким та греко-католицькими монахами Студійського уставу.

У цій статті розглянуто ініціативи порятунку євреїв з боку представників греко-католицької ієрархії та монахів-студитів крізь призму розповідей врятованих. Дослідження ґрунтується насамперед на «Щоденнику львівського гетто» Давида Кагане, а також на спогадах Курта Левіна, документах із колекції Відділу Праведників народів світу в Яд Вашем у Єрусалимі та інтерв'ю Левіна з Архіву візуальної історії Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії.

Метою статті є дослідити ініціативи порятунку братів Шептицьких та монахів-студитів під час німецької окупації Галичини (1941–1944 рр.) через спогади і розповіді в емоційно-документах тих, хто пережив Голокост.

Ключові слова: Греко-Католицька Церква, Голокост, порятунок євреїв, митрополит Шептицький, студити, Східна Галичина.

Вступ

У вересні 1939 р. згідно з таємним додатковим протоколом до пакту Молотова–Ріббентропа Радянський Союз анексував Східну Галичину, яка в міжвоєнний період входила до складу Другої Речі Посполитої¹. Цей регіон, заселений здебільшого українцями, а також поляками та євреями, зазнав потрібної (радянської, нацистської і знову радянської) окупації під час Другої світової війни. І радянський, і нацистський режими перетворили цю територію на «криваві землі», за визначенням Тімоті Снайдера². Внаслідок Голокосту та сталінських депортацій Східна Галичина втратила єврейську та польську етнічні складові.

Нацистська окупація Галичини розпочалася наприкінці червня 1941 р. Під час радянського відступу з Галичини, НКВС було страчено близько 10 000 політичних в'язнів, переважно українців, які утримувалися в місцевих в'язницях³.

Нацисти скористалися розстрілами НКВС, щоб посилити антирадянські та антиєврейські настрої галицьких українців. Німецька влада організувала так званий огляд трупів («Leichenschau»), дозволивши місцевим жителям шукати своїх родичів у тюремних дворах. При цьому активно експлуатувався міф «юдео-більшовизму»: до винесення з тюремних приміщень тіл в'язнів, які в умовах літньої спеки вже почали розкладатися, були залучені євреї. Таким чином нацисти символічно поклали на них провину за радянські злочини, як нібито на радянських колаборантів. Унаслідок розстрілів та погромів, які були або таємно організовані німцями, або стихійні, улітку 1941 р. в Галичині загинуло до 12 000 євреїв⁴.

¹ До Східної Галичини відноситься територія сучасних Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської (без північних районів) областей України. Тут і далі у статті під означенням «Галичина» розуміється лише «Східна Галичина».

² Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010).

³ Frank Golczewski, «Shades of Grey: Reflections on Jewish-Ukrainian and German-Ukrainian Relations in Galicia», у *The Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization*, ред. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 130.

⁴ Golczewski, «Shades of Grey», 131; Alexander Kruglov, «Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944», у *The Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization*, ред. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 274. За останніми підрахунками, зробленими Каєм Струве, улітку 1941 р. в Галичині було вбито від 7 295 до 11 300 євреїв унаслідок антиєврейського

За підрахунками Аарона Вайса, з 600 000–650 000 євреїв, які населяли територію дистрикту «Галичина», вижили лише від 10 000 до 15 000⁵. Загалом за період нацистської окупації (1941–1944 рр.) в Україні загинуло близько 1,6 млн євреїв⁶.

Реакція галицьких українців на Голокост була різною, від відкритої участі в актах антиєврейського насильства до порятунку євреїв. митрополит Андрей Шептицький, який очолював Українську греко-католицьку церкву, до якої належала більшість українців Галичини, виступав проти Голокосту словами та вчинками⁷. Однак ставлення греко-католицького духовенства до євреїв було різним. Як впливає із дослідження Кая Струве, влітку 1941 р. деякі греко-католицькі священники нібито підбурювали до антиєврейського насильства, у той час як інші намагалися запобігти погромам⁸. Завдяки ініціативам порятунку глави Церкви та його оточення щонайменше 200 єврейських чоловіків, жінок та дітей пережили Другу світову війну⁹.

У статті розглянуто ініціативи порятунку євреїв з боку ієрархів Української греко-католицької церкви крізь призму свідчень тих, хто пережив Голокост. Дослідження ґрунтується насамперед на спогадах представників двох рабинських родин Львова, а саме рабина Давида Кагане та Курта Левіна — сина рабина Езекіїля Левіна. Тоді як рабин Езекіїль Левін, його дружина та молодший син загинули під час Голокосту, його старші сини, Курт та Натан, вижили. Як і рабин Давид Кагане та його родина, брати Левіни були врятовані митрополитом Шептицьким та греко-католицькими ченцями Студійського уставу¹⁰.

насильства. (Див.: Kai Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine* (Berlin: de Gruyter Oldenbourg, 2015), 668–671).

⁵ Mick Christoph, *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City* (West Lafayette: Purdue University Press, 2016), 309.

⁶ Kruglov, «Jewish Losses in Ukraine», 130.

⁷ ГКЦ, Церква візантійського обряду у сопричасті з Ватиканом, об'єднувала 3,6 млн вірян у Галичині станом на 1943 р. (Див.: Богдан Боцюрків, *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950)* (Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005), 25).

⁸ Участь греко-католицького духовенства у погромах згадується у: Struve, *Deutsche Herrschaft*, 484, 513, 583, fn. 94. Приклади греко-католицьких священників, які запобігли погромам, наведено у: Struve, *Deutsche Herrschaft*, 555, 661.

⁹ Vincent Lapomarda, *The Catholic Bishops of Europe and the Nazi Persecutions of Catholic and Jews* (New York: The Edwin Mellen Press, 2012), 132.

¹⁰ Монахи Студійського уставу — монашеське об'єднання у складі УГКЦ, яке дотримується уставу, розробленого Феодором Студитом.

Історії порятунку рабина Давида Кагане та Курта Левіна не відображають досвід виживання більшості галицьких євреїв. Ця стаття, однак, базується насамперед на їхніх розповідях. Причинами цього є, по-перше, те, що зважаючи на високий рівень конспірації, необхідний для ініціатив порятунку під час Голокосту, практично немає джерел греко-католицького походження щодо врятованих євреїв. По-друге, спогади рабина Давида Кагане та Курта Левіна пропонують детальний опис ініціатив порятунку митрополита Андрея Шептицького. По-третє, життєві історії Кагане та Левіна піддаються порівнянню. Обидва вони прямо чи опосередковано належали до єврейської духовної еліти, проживали у Львові напередодні Голокосту та зверталися до глави ГКЦ із проханням про допомогу, що зрештою забезпечило їхнє виживання. У якийсь момент під час війни вони обидва переховувалися в бібліотеці «Студіон» монастиря Святого Йосафата у Львові. Обидва покинули Галичину після Другої світової війни та написали спогади про свій досвід воєнного часу.

У своїх спогадах Кагане та Левін часто по-різному оцінюють одних і тих же людей або ті самі події. Визначити, чия розповідь більш історично точна, не є нашим завданням. Зрештою, як справедливо зауважила Аляйда Ассманн, навіть спотворені спогади можуть бути правдивими на іншому рівні¹¹. Таким чином, сам процес запам'ятовування стає об'єктом дослідження. Як зазначила Лінн Абрамс, «здебільшого люди не вигадують історії для дослідника; вони розповідають про минуле так, як вони його бачать»¹².

І Кагане, і Левін намагалися знайти відповіді на питання, чому стався Голокост і чому вижили вони, а не інші. Письмова рефлексія, таким чином, слугувала для них важливим інструментом боротьби із травматичними спогадами. Обидва автори згадують про складність або й неможливість нарації стосовно Голокосту. Для рабина Кагане Голокост виходить поза межі людського розуміння. У передмові до «Щоденника львівського гетто» автор зазначає: «Голокост неможливо збагнути розумом. [...] Ніхто не здатен зрозуміти це сам і змусити зрозуміти інших»¹³. Курт Левін теж непрямо покликається на ідею афазії — неможливості висловити невимовне. Зокрема, в інтерв'ю для Фонду Шоа (1997 р.), на запитання про те, чи знають його онуки про

¹¹ Аляйда Ассманн, *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті* (Київ: Ніка-Центр, 2012), 294.

¹² Lynn Abrams, *Oral History Theory* (London: Routledge, 2010), 90.

¹³ Жанна Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане* (Київ: Дух і Літера, 2003), 21.

його досвід, Курт Левін відповів: «Як можна знати про цей досвід? Як на мене, ми маємо справу зі світом, який є сюрреалістичним. Це немов картина Ієроніма Босха. Звичайна людська істота і розум не можуть собі цього уявити і не повинні, оскільки воно не входить у категорію нормальної поведінки людини. Кінець розповіді»¹⁴.

Таким чином, життя в аномальні часи ставить під сумнів звичне сприйняття людей і створює низку моральних дилем. Відповіді не-єврейського населення на Голокост залежали від багатьох соціальних, національних та релігійних міркувань і коливалися від співучасті в насильстві проти євреїв до участі в ініціативах порятунку. Вивчаючи заходи порятунку митрополита Андрея Шептицького через розповіді євреїв, які вижили, ця стаття має на меті дослідити відповідь глави УГКЦ та монахів-студитів на Голокост.

Ставлення митрополита Андрея Шептицького до Голокосту

митрополит Андрей Шептицький очолював УГКЦ понад чотири десятиліття (1901–1944 рр.). Протягом цього періоду Галичина була частиною Габсбурзької монархії, Другої Речі Посполитої, радянської, німецької та знову радянської окупаційних зон під час Другої світової війни. Щоб забезпечити виживання греко-католицької церкви Шептицький намагався налагодити діалог з різними державними режимами. Однак, як і більшість галицьких українців, митрополит Шептицький відчув полегшення, коли представники радянської влади покинули регіон влітку 1941 р. У своєму пастирському листі від 1 липня 1941 р., виданому наступного дня після вступу німців до Львова, ієрарх привітав німецьку армію як «освободительку від ворога»¹⁵.

Попри таке позитивне ставлення до німецької влади на початку, пізніше Шептицький критичніше оцінював окупаційну політику нацистського режиму, особливо Голокост. Розчарування митрополита новою владою відображено в його листі до Папи Римського Пія XII про ситуацію у Львівській архієпархії під час німецької окупації (29–31 серпня 1942 р.). З листа випливає, що після року окупації митрополит вважав німецький режим «можливо до більшої міри, ніж більшовицький режим, злим, майже диявольським»¹⁶.

¹⁴ «Interview with Kurt Lewin from 30.01.1997 (New York, U.S.A. Interviewer: Naomi Rappaport)», *Архів візуальної історії Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії*, № 25423.

¹⁵ Митрополит Андрей Шептицький: *Життя та діяльність: Документи та матеріали 1899–1944 рр.*, т. II, «Церква та суспільне питання», ред. Андрій Кравчук (Львів: Місіонер, 1998), кн. 1, «Пастирське вчення та діяльність», 517.

¹⁶ Митрополит Андрей Шептицький: *Життя та діяльність: Документи та матеріали 1899–1944 рр.*, т. II, «Церква та суспільне питання», ред. Андрій Кравчук (Львів: Місіонер, 1999), кн. 2, «Листування», 982.

У лютому 1942 р. А. Шептицький написав листа Генріху Гімлеру. Його текст сьогодні не відомий, але листа прочитали щонайменше дві особи — Кость Паньківський та рабин Давид Кагане¹⁷. Шептицький згадував про це звернення також у цитованому вище листі до папи Пія XII¹⁸. Як впливає зі спогадів Кагане, митрополит Шептицький просив Гімлера не залучати українських поліцейських до операцій, спрямованих на вбивство євреїв¹⁹.

Крім того, глава УГКЦ намагався відвернути свою паству від участі в насильстві воєнного часу через низку пастирських листів. Ієрарх послідовно наголошував на святості людського життя, незалежно від політичних, національних чи релігійних відмінностей. Наприклад, у листі з нагоди проголошення Української держави 30 червня 1941 р. глава УГКЦ висловив сподівання, що українська державна адміністрація піклуватиметься про всіх її громадян, «без огляду на це, до якого віросповідання, народності і суспільної верстви належать»²⁰. Крім того, Шептицький писав пастирські листи «Про милосердя» (червень 1942 р.) та «Не вбий» (листопад 1942 р.) з особливою думкою про євреїв²¹.

Як і в довоєнний період, митрополит продовжував засуджувати теракти, зокрема, у своєму пастирському листі до духовенства та народу із закликом не піддаватися на провокації й не вдаватися до актів терору (10 серпня 1943 р.). Він застерігав від виконання дій, що суперечать Божому закону²². У тому ж листі Шептицький нагадував молоді, що вона завжди може щось зробити, «щоб досягнути чи відкликати чи злагодження наказу»²³. Судячи з контексту, глава УГКЦ ймовірно звертався до молодих українців, які служили в підрозділах допоміжної поліції (Hilfspolizei), сумнозвісних своєю участю в Голокості²⁴.

¹⁷ John-Paul Himka, «Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Holocaust», *Polin* 26 (2013): 347.

¹⁸ Митрополит Андрей Шептицький, т. II, кн. 2, 984.

¹⁹ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 179.

²⁰ Митрополит Андрей Шептицький, т. II, кн. 1, 517. Проголошення Української держави було ініціативою бандерівського крила Організації українських націоналістів (ОУН). Ініціатори були незабаром заарештовані гітлерівською адміністрацією.

²¹ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 179, 182.

²² Митрополит Андрей Шептицький, т. II, кн. 1, 539.

²³ Митрополит Андрей Шептицький, т. II, кн. 1, 539.

²⁴ Зокрема, ці підрозділи були причетні до погромів липня 1941 р. та подальших антиєврейських акцій серпня 1942 р. і травня 1943 р. (Див.: Shimon Redlich, «Sheptyts'kyi and the Jews During World War II», у *Morality and Reality: the Life and Times of Andrey Sheptyts'kyi*, ред. Paul-Robert Magocsi (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989), 153).

Історії порятунку рабина Давида Кагане та Курта Левіна

У довоєнний час митрополит Шептицький підтримував хороші взаємини з членами єврейської громади, звертаючись до них на івриті з нагоди різних святкувань та допомагаючи їм жертвами²⁵. Глава УГКЦ підтримував дружні контакти також з єврейськими духовними лідерами у Львові, наприклад, з рабином львівської прогресивної синагоги Єзекієм Левіном. Початок їхніх дружніх взаємин можна датувати 1935 р., коли єврейська делегація привітала митрополита Андрея з 70-літнім ювілеєм. Рабин Єзекієль Левін також організував заняття з івриту для греко-католицького ієрарха²⁶.

Єзекієль Левін та його брат, рабин Аарон Левін, біженець із Ряшева, загинули в перші дні після приходу німців²⁷. Одразу після того, як Єзекієль Левін відвідав митрополита Шептицького 1 липня 1941 р., рабина забрали до львівської в'язниці «Бригідки» та розстріляли на її подвір'ї. У той момент його шістнадцятирічний син Курт Левін (1925–2014) разом з іншими євреями розбирав там тіла жертв НКВС. Один із євреїв закрив Курту очі, щоб він не бачив убивства свого батька²⁸. Після дня розбирання трупів сусід Курта Левіна запропонував йому покінчити життя самогубством. Якщо в спогадах немає згадки про те, що Левін замислювався про самогубство, то в інтерв'ю для Фонду Шоа (1997 р.) він зазначає, що мати відмовила його від цього²⁹.

Історія порятунку Курта Левіна унікальна: з осені 1942 р. до літа 1944 р. він мешкав у різних студитських монастирях Галичини під несправжнім іменем Романа Павла Митки, послушника-студита³⁰. Щоб не викликати жодних підозр, він вів чернече життя, але не брав участі у християнських Таїнствах³¹. У матеріалах допиту о. Климентія Шептицького Курт Левін згадується як Роман Левін. Під час допитів у 1947 р.о. Климентій Шептицький (1869–1951) давав

²⁵ Жанна Ковба, *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»* (Київ: Дух і Літера, 2009), 130.

²⁶ «Statement made to correct errors and misinformation in Dr. Mordecai Paldiel's chapter on Metropolitan Szeptycki in the book Saving the Jews, by Schreiber Publishing in 2000 (February 25, 2008)», *Архіви Яд Вашем*, ф. 6304, 6304а, арк. 17.

²⁷ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 232.

²⁸ Курт Левін, *Мандрівка крізь ілюзії* (Львів: Свічадо, 2007), 45.

²⁹ «Interview with Kurt Lewin from 30.01.1997». Хоча у своїх свідченнях Курт Левін згадує Рахиль Левін як свою матір, насправді вона була його мачухою. Зі слів Левіна, його біологічна матір не витримала тягара обов'язків дружини рабина, а тому залишила чоловіка і дітей (Див.: Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 23–24).

³⁰ *Архіви Яд Вашем*, ф. 6304, 6304а, арк. 16.

³¹ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 71.

свідчення радянським агентам безпеки, що Роман Левін перейшов у греко-католицизм³². Слід зазначити, що о. Шептицький представив «офіційну» версію. Зокрема, у своїх спогадах Левін зазначив про відсутність спроб повернути його на християнство³³. Загалом під час Другої світової війни Греко-католицька церква не заохочувала вихрещування євреїв через неможливість вільного вибору³⁴.

З міркувань безпеки єврейські діти в сиротинці при Унівському монастирі нічого не знали про єврейське походження монаха-студита Романа Павла Митки³⁵. Зовнішність Левіна та знання української мови в поєднанні з чернечим вбранням дозволяли йому відносно вільно пересуватися окупованим нацистами Львовом³⁶.

У супроводі ченця-студита він одного разу відвідав матір та молодшого брата у львівському гетто і запропонував їй шукати захисту у Шептицького, від чого вона відмовилася³⁷. Хоча Левін не подає конкретної дати візиту, вочевидь він відбувся незабаром після того, як Курт приєднався до студитського монастиря восени 1942 р.³⁸ Невдовзі по тому Рахиль Левін стала свідком убивства своєї шестирічної дитини офіцером СС Гржимеком, а через пів року вона загинула під час пожежі в Янівському таборі³⁹.

Брата Курта Левіна Натана (1932 р.н.) священник-студит відвіз до василіанського монастиря у Підмихайлівцях, а через кілька місяців його переселили до Бачева, де на чолі парафії стояв інший священник-студит⁴⁰.

Після відновлення радянської влади в Галичині о. Климентій Шептицький порадив Курту поїхати до Любліна в Польщу⁴¹. Після служби в польській армії Курт Левін емігрував через Італію до Палестини (1946 р.), де він брав участь у війні за незалежність Ізраїлю та

³² «Кримінальна справа по обвинуваченню Шептицького Климентія Івановича», *Галузевий державний архів Служби безпеки України* (ГДА СБУ, м. Київ), ф. 6, спр. 74948-ФП, т. 1, арк. 117–118.

³³ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 111.

³⁴ Юрій Скіра, *Покликані: монахи Студійського Уставу та Голокост* (Київ: Дух і Літера, 2019), 34.

³⁵ Оксана Сікорська, «Порятунком євреїв у колективній пам'яті галичан на прикладі Унева та Унівської Лаври», *Україна Модерна. Єврейські історії українських теренів* 24 (2017): 143.

³⁶ *Архіви Яд Вашем*, ф. 6304, 6304а, арк. 16.

³⁷ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 76.

³⁸ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 63.

³⁹ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 77.

⁴⁰ *Архіви Яд Вашем*, ф. 6304, арк. 9.

⁴¹ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 109.

обіймав високу посаду в Генеральному штабі. Розчарований станом справ в ізраїльській армії, він полишив її лави у 1954 р.⁴² Пізніше він поїхав до США і працював фінансовим експертом на Волл-стріт, консультуючи американські, європейські, а згодом і японські компанії.

В інтерв'ю для Фонду Шоа в 1997 році Курт Левін висловив думку, що він пережив німецьку окупацію, серед іншого, завдяки випадку, а також рисам свого характеру, особистим зв'язкам його батька з митрополитом Шептицьким та стійкості, зокрема його здатності виживати в суворих умовах східнохристиянського чернецтва⁴³.

Рабин Давид Кагане (1903–1997) є, здається, єдиним рабином Львова, що пережив Голокост. Багатьох рабинів було заарештовано і депортовано вже під час радянської окупації Галичини (вересень 1939 – червень 1941 р.)⁴⁴. З приходом німців рабин Давид Кагане деякий час перебував в укритті, поки в січні 1942 р. він не доєднався до релігійного відділу Юденрату, де працювало ще вісім рабинів⁴⁵. Кагане згадує про мученицьку смерть рабина Аншеля Шрейбера в березні 1942 р., а також про депортацію рабина Хірша Розенфельда з родиною до табору смерті в Белжеці⁴⁶. На лютий 1943 р., як зазначив Кагане, ніхто із львівських рабинів не залишився живим: вони або були вбиті в акціях (нім. Aktionen), або померли від тифу⁴⁷. Він не зустрів жодного рабина в Янівському таборі: рабини були першими мішенями німців, СС часто вбивали їх на очах членів їхніх релігійних громад⁴⁸.

Кагане звернувся до митрополита Шептицького із проханням про допомогу в серпні 1942 р.⁴⁹ Невдовзі по тому його 3-річна дочка знайшла прихисток у монастирі студиток на вул. Убоча у Львові, який очолювала мати Йосифа (Олена Вітер). Дружина Кагане спочатку перебувала в жіночому студитському монастирі у Брюховичах, де вона вивчила українську мову та одержала «арійські» документи, а потім у Львові⁵⁰.

⁴² Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 215, 255.

⁴³ «Interview with Kurt Lewin from 30.01.1997».

⁴⁴ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 231.

⁴⁵ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 66, 233. Рабин Кагане долучився до діяльності релігійного відділу Юденрату в листопаді 1941 р. (Див.: Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 14).

⁴⁶ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 74–75, 136.

⁴⁷ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 145.

⁴⁸ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 146.

⁴⁹ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 90–95.

⁵⁰ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 190, 192.

Отримавши в березні 1943 р. повідомлення від дружини про те, що мати-настоятелька може забезпечити притулок і йому, рабин Кагане все одно вирішив залишитися в Янівському таборі⁵¹. Він добре усвідомлював, що за втечу одного в'язня могли вбити кількох людей у таборі. Крім того, така поведінка суперечила єврейським моральним законам. Утім, позаяк він урешті-решт покинув табір у травні 1943 р. і знайшов притулок у А. Шептицького, уривок споминів про його складний вибір між життям і смертю та початкове рішення залишитися можна трактувати і як виправдання його подальших дій⁵². Кагане також підкреслює, що покинув Янівський табір лише після того, як почув чутки про намір німців убити 6–7 тис. в'язнів табору⁵³. Рабин Кагане знайшов притулок у резиденції Шептицького, а потім у монастирі студитів на вул. Петра Скарги у Львові⁵⁴.

Греко-католицькі рятівники неухильно дотримувалися принципів безпеки. Наприклад, о. Климентій Шептицький ніколи не розголошував Кагане інформацію про місце перебування його дружини і доньки, оскільки когось із них могло катувати гестапо⁵⁵.

У 1945 р. Кагане емігрував до Польщі, а в 1951 р. — до Ізраїлю, спочатку виконуючи обов'язки головного рабина в польській армії, а потім в ізраїльських повітряних силах. У 1969–1975 рр. він працював в Аргентині, а з 1975 р. і до своєї смерті мешкав у Тель-Авіві⁵⁶.

Короткий опис аналізованих его-документів

Особливість кожного его-документа визначається особистістю автора, його віком, освітою та досвідом війни. Спогади Кагане та Левіна будуть порівнюватися одні з одними насамперед щодо оцінки ініціатив порятунку греко-католиків, розповідей про травматичні події та питання про самоцензуру.

Обидва автори досить рано відчули потребу розповісти свої історії. Рабин Кагане розпочав роботу над спогадами вже під час війни, у вересні 1943 р.⁵⁷ Його «Щоденник львівського гетто» охоплює період з 1 липня 1941 р. до 27 липня 1944 р., протягом якого Кагане жив у єврейському гетто, був в'язнем Янівського трудового

⁵¹ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 153.

⁵² Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 167.

⁵³ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 156.

⁵⁴ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 21.

⁵⁵ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 164.

⁵⁶ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто* 15–17.

⁵⁷ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 21.

табору і врешті знайшов притулок у резиденції А. Шептицького та греко-католицьких монастирях. Оригінальна версія спогадів на івриті була опублікована в Тель-Авіві 1978 р., тоді як англomовне видання з'явилося у США 1990 р.⁵⁸ Український переклад вийшов 2003 р. у видавництві «Дух і Літера».

Позаяк книга базується на свіжих спогадах, вона містить докладні описи акцій у Львові та інших населених пунктах Галичини, а також щоденних випробувань у гетто та Янівському таборі. Релігійна освіта Кагане спонукає його обговорювати також моральні виклики, що постали у зв'язку з німецькою окупацією, і шукати богословських пояснень Голокосту. Літературний стиль автора допомагає передати його емоційний досвід.

Курт Левін підготував рукопис своїх спогадів під час перебування в Італії в 1945–1946 рр. Коли він прибув до Ізраїлю, оригінальну версію спогадів польською було перекладено на іврит професором Довом Саданом та опубліковано в Тель-Авіві в 1947 р.⁵⁹ У передмові до польського видання спогадів під назвою «Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa» («Я вижив. Сага святого Юра, написана в 1946 р. сином львівського рабина») (2006 р.) Левін згадує про свою початкову мотивацію викласти свої спогади письмово. Його тітка, дружина рабина Аарона Левіна, сказала йому одного разу, що у випадку, якщо він виживе, його обов'язком буде описати те, що з ними трапилося⁶⁰.

Більш розлогий біографічний спогад Левіна англійською мовою під назвою «A Journey Through Illusions» був опублікований у видавництві «Фітіан Прес» у 1994 р. Його український переклад «Мандрівка крізь ілюзії» з'явився у 2007 р. у львівському студитському видавництві «Свічадо». Цей текст складається з 12 розділів, які відповідають різним періодам життя Левіна, включаючи його досвід воєнного часу в Східній Галичині, службу в польській армії, участь в арабо-ізраїльській війні 1947–1949 рр., життя та роботу в США та Азії. Із 12 розділів чотири (а саме розділи 1 «Початок мандрівки», 2 «Монаша спільнота св. Теодора Студита», 7 «Святий» та 8 «Три долі») прямо або (частіше) опосередковано стосуються Голокосту та акцій порятунку Греко-католицької церкви.

⁵⁸ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 5.

⁵⁹ Архіви Яд Вашем, ф. 6304, 6304а, арк. 70; Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 13, 253.

⁶⁰ Kurt Lewin, *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa* (Warszawa: Fundacja Żeszytów Literackich, 2011), 5.

І в інтерв'ю з Архіву візуальної історії Фонду Шоа (1997 р.), і в передмові до українського видання «Мандрівка крізь ілюзії» (2007 р.) Левін стверджує, що саме завдяки його зусиллям Яд Вашем визнав Климентія Шептицького та Марка Степа Праведниками народів світу. Таким чином, його головною мотивацією в написанні «Мандрівки крізь ілюзії» було вшанування пам'яті митрополита Шептицького. Відповідно інші розділи, де автор докладно описує свою роботу як фінансового експерта на Волл-стріт або свої відрядження до Японії, були включені, щоб викликати більшу довіру до його свідчень⁶¹.

«Мандрівка крізь ілюзії» пронизана песимізмом, а сама назва книги натякає на розчарування автора. По-перше, Курт Левін був розчарований байдужістю єврейських громад як в Ізраїлі, так і в США до Голокосту⁶². По-друге, його спроби посприяти процесу беатифікації його рятівника наштотувалися на нерозуміння як римо-католицьких, так і греко-католицьких кіл стосовно особистості митрополита Шептицького (розділ 7 «Святий»). Розділ 8 «Три долі» присвячено о. Стеку, о. Петерсу та о. де Лятру, трьом священникам українського, німецького та французького походження відповідно, які зробили значний внесок у збереження спадщини А. Шептицького⁶³.

Захоплюючись хоробрістю і добротою греко-католицьких рятівників, Левін і Кагане зазначають, утім, що подібна поведінка була досить винятковою серед українців. Наприклад, Курт Левін розповідає про львівський погром: «На тротуарах стояли наші сусід-християни — поляки та українці — вигукували образи й підбурювали натовп розправитись із “христовбивцями та жидо-комуністами”»⁶⁴. Він також зазначає, що на завершальній стадії погрому у Львові «натовп угамувався» під впливом священників та ченців, присланих митрополитом Шептицьким⁶⁵. У «Щоденнику львівського гетто» Кагане також наголосив на «двох несумісних аспектах поведінки того самого народу» — ненависті до євреїв багатьох українців, включаючи насильство українських поліцейських, з одного боку, та ставлення до євреїв митрополита Шептицького та його оточення — з іншого. Кагане зізнається у спогадах, що йому не було з ким обговорити це незбагненне протиріччя, тому рабин мав впоратися з цим самотією⁶⁶.

⁶¹ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 14.

⁶² Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 254.

⁶³ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 280–315.

⁶⁴ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 45.

⁶⁵ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 46.

⁶⁶ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 180.

Роль студитів в акціях порятунку

Напередодні Другої світової війни у Греко-католицькій церкві існували три чоловічі чернечі згромадження, а саме Чин Святого Василя Великого (василіани), Чин Найсвятішого Ізбавителя (редемптористи) та Студійський устав (студити), а також низка жіночих згромаджень, включно із монахинями-василіанками та студитками.

Митрополит Андрей Шептицький відновив традицію східного чернецтва у Греко-католицькій церкві на початку ХХ ст. Його брат Климентій Шептицький був настоятелем (ігуменом) студитського монастиря в Уневі, за 50 км від Львова. У монографії про акції порятунку студитів під час Голокосту Юрій Скіра стверджує, що спиратися на студитів в акціях порятунку було рішенням митрополита Шептицького⁶⁷. Вибір глави УГКЦ не був випадковим: василіани не підтримували орієнтацію митрополита на візантійський обряд, що призвело до певного конфлікту у міжвоєнний час, тоді як редемптористи були невеликим згромадженням, практично без приміщень, в яких вони могли б переховувати євреїв⁶⁸.

Ченці монастиря Святого Йосафата у Львові, в якому Левін знайшов притулок у 1942 р., а рабин Кагане в 1943 р., підтримували в міжвоєнний період торговельні контакти з євреями⁶⁹. Під час німецької окупації студити спільноти святого Йосафата часто зазнавали обшуків. Якби в монастирі виявили присутність єврея, уся громада опинилася б під загрозою. Однак, коли настоятель монастиря о. Никанор Дейнега підняв це питання в 1943 р., кожен монах висловив готовність взяти на себе особисту відповідальність за переховування євреїв перед владою⁷⁰.

Зі слів Курта Левіна, у кожному чоловічому чи жіночому монастирі студитів переховувалося принаймні декілька євреїв⁷¹. Майже 500 студитів чи студиток знали про переховування євреїв у їхніх спільнотах і зберігали таємницю⁷². Юрій Скіра ідентифікував 29 студитів, серед яких 15 священників та 14 монахів, що безпосередньо брали участь у порятунку євреїв під час Другої світової війни⁷³.

⁶⁷ Скіра, *Покликані*, 92.

⁶⁸ Скіра, *Покликані*, 91–92.

⁶⁹ Скіра, *Покликані*, 112–113.

⁷⁰ Скіра, *Покликані*, 113.

⁷¹ Lewin, *Przeżyłem*, 157.

⁷² Lewin, *Przeżyłem*, 157.

⁷³ Скіра, *Покликані*, 253–254.

Загалом спогади Курта Левіна про митрополита Шептицького та спільноту ченців-студитів позитивні. Наприклад, у своєму інтерв'ю для Фонду Шоа Левін наголосив, що, живучи з монахами-студитами, він почував себе «одним із них, другом, частиною спільноти»: «Це були найщасливіші дні мого життя. Я жив з порядними людьми, які намагалися жити згідно з Євангелієм (я не казав, що вони були ідеальними), які надали мені притулок і ніколи не давали мені відчуття, що я сторонній, які взяли на себе той самий ризик бути спійманим і розстріляним, що загрожував мені. Сам факт, що я там. І хоча всюди навколо мене був ураган, я був наче у Ноевому ковчезі»⁷⁴.

Однак він згадує принаймні два випадки, які виявляють, що не всі представники студійської спільноти підтримували ініціативу своїх настоятелів. У вересні 1942 р., коли о. Климентій Шептицький запропонував притулок Курту Левіну, останній спочатку пішов до сиротинця на Личакові⁷⁵. Коли диякон Теофан, який керував сиротинцем, дізнався, що у Левіна немає документів, він запропонував йому отримати документи в Українському комітеті, що був зорганізований німцями. Побояючись української поліції, Левін утік із сиротинця і повернувся до собору Святого Юра, де здивований Климентій Шептицький організував для Левіна безпечніше місце перебування, а саме в монастирі Св. Івана Хрестителя⁷⁶.

Інший приклад стосується молодого священника-студита, о. Рафаїла, якого Левін характеризує як «людину західної культури та високого інтелекту», який, тим не менше, демонстрував «надмірний шовінізм та шалений антисемітизм»⁷⁷. У своїх попередніх спогадах Левін описує такий випадок: після повернення з подорожі о. Рафаїл негайно ідентифікував Курта Левіна як єврея і вимагав, щоб той покинув монастир. Священник нібито зазначав, що знищення євреїв — це Божя воля, а тому рятувати євреїв — це чинити опір Богові. Хоча о. Марко та о. Тит не поділяли цю думку, вони були змушені задовольнити вимогу о. Рафаїла. Таким чином, Левін переселився до монастиря на вулиці Петра Скарги у Львові і почав працювати у «Студіоні» — бібліотеці митрополита Шептицького⁷⁸.

Цікаво, що рабин Кагане також описує вищезгаданий епізод у своєму «Щоденнику львівського гетто», використовуючи майже ті

⁷⁴ «Interview with Kurt Lewin from 30.01.1997».

⁷⁵ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 63–64.

⁷⁶ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 65.

⁷⁷ Lewin, *Przeżyłem*, 139.

⁷⁸ Lewin, *Przeżyłem*, 139–140.

самі формулювання⁷⁹. Єдиним можливим джерелом інформації про цей випадок для Кагане міг бути сам Курт Левін, який приєднався до рабина в бібліотеці Шептицького в листопаді 1943 р.⁸⁰ Кагане висновує із цієї історії, що попри всі добрі наміри братів Шептицьких не кожен представник церковної спільноти поділяв їхній світогляд⁸¹.

У «Мандрівці крізь ілюзії» (1994) Левін описує епізод з о. Рафаїлом набагато м'якше, обгрунтовуючи поведінку священника: «Якби під час якогось обшуку знайшли єврея, то весь монастир загинув би. Дехто з них був проти того, щоб ціла спільнота наражалась на небезпеку через мене одного. Цієї думки дотримувався отець Рафаїл та інші монахи. Вони сказали про це ігуменові Климентію і своїм настоятелям — еромонахам Маркові та Никанорові. Однак ніхто ніколи не пробував чинити на мене тиск або видати мене»⁸². Таким чином, у спогадах, написаних через кілька десятиліть після війни, Левін згладжував або навіть замовчував обставини інциденту, маючи намір залишити лише хороші спогади про спільноту студитів.

Насправді згаданий антисемітизм о. Рафаїла також потребує подальшого аналізу. На думку Юрія Скіри, о. Рафаїл (Роман Хомин, 1907–1944 рр.) дійсно був суперечливою особою у спільноті студитів⁸³. Однак відомо, що священник врятував двох єврейських дітей із львівського гетто, поселивши їх у сиротинці та видавши їм метрики про хрещення⁸⁴.

Рабин Кагане більш критично оцінює митрополита Шептицького. У його спогадах тема християнського антисемітизму з'являється досить часто і стосовно українських греко-католиків. Прикладом є розмова рабина Кагане з митрополитом Шептицьким про причини Голокосту, під час якої митрополит Шептицький нібито натякав на можливий зв'язок між розп'яттям Ісуса Христа та Голокостом, покликаючись на біблійну фразу «кров його на нас і на наших дітях» (Мт. 27, 25)⁸⁵. Хоча глава УГКЦ нібито вибачився пізніше за висловлену ідею, цей інцидент привів Івана-Павла Химку до висновку, що

А. Шептицький «досі був до певної міри заручником християнського антиюдаїзму та антисемітизму»⁸⁶.

Опис цього інциденту Мордехаєм Пальделем у розділі про митрополита Шептицького у книзі «Saving the Jews» («Рятуючи євреїв») (2000 р.) спонукав Курта Левіна дати свідчення під присягою на знак протесту проти спотворення фактів. К. Левін стверджує, що «довга нічна богословська дискусія» рабина Давида Кагане та митрополита Шептицького була «хімерним витвором його [Кагане — К.Б.] уяви»⁸⁷. Левін наводить два аргументи, чому ця розмова могла бути несправжнім спогадом: по-перше, у 1943 р. Шептицький рідко приймав відвідувачів через поганий стан здоров'я; по-друге, рабин Кагане ніколи не залишав свого притулку на горищі монастиря, а потім поруч з монастирською бібліотекою⁸⁸. Хоча аргументи Левіна не цілком переконливі, його думка зрозуміла. Зі слів Левіна, ідея про схильність Шептицького до християнського антисемітизму була «неточною, суперечливою і ворожою щодо християнства загалом»⁸⁹.

Висновок

На відміну від більшості львівських єврейських духовних лідерів та їхніх родин, рабин Давид Кагане та Курт Левін пережили війну. Протягом життя вони намагалися вшанувати пам'ять про своїх рятівників — митрополита Андрея Шептицького та його оточення. Хоча більшість акцій порятунку відбулися з ініціативи та за координації братів Шептицьких, духовенство та ченці Студійського уставу загалом виявляли своє прагнення рятувати євреїв, незважаючи на небезпеку.

Як засвідчують приклади спогадів Д. Кагане та К. Левіна, вивчення его-документів ставить низку методологічних викликів, зокрема стосовно вибіркової пам'яті, самоцензури, специфіки спогадів як жанру та значного впливу особистості та життєвого досвіду автора на стиль оповіді.

Написані під час Другої світової війни або одразу по її закінченні, спогади Д. Кагане і К. Левіна містять докладні описи їхніх історій порятунку. Маючи позитивний образ Греко-католицької церкви, автори, однак зазначають, що позиція їхніх греко-католицьких рятівників суттєво відрізнялась від загального ставлення українців до євреїв.

⁸⁶ Himka, «Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Holocaust», 353–354.

⁸⁷ Архіви Яд Вашем, ф. 6304, 6304а, арк. 18.

⁸⁸ Архіви Яд Вашем, ф. 6304, 6304а, арк. 18.

⁸⁹ Архіви Яд Вашем, ф. 6304, 6304а, арк. 18.

Водночас вони схильні пояснювати деякі дії та вислови українських греко-католиків християнським антисемітизмом.

Однак із плином часу, в міру того, як основний науковий дискурс все більше зосереджується на співучасті українців у Голокості, К. Левін займає оборонну позицію стосовно митрополита Шептицького. Зокрема, у «Мандрівці крізь ілюзії» (1994), згадуючи протести деяких студентів проти його присутності в монастирі, К. Левін пояснює це їхнім страхом перед відплатою з боку нацистської влади, а не антисемітизмом. Також у свідченнях під присягою від 2008 р. К. Левін вказує на фактологічні неточності у тексті д-ра Мордехая Пальделя про митрополита Шептицького (2000 р.). Іншими словами, оскільки деякі дослідники Голокосту, на думку К. Левіна, ґрунтували свої висновки на спотвореній інформації, він вважав своїм моральним обов'язком втрутитися та захистити своїх рятівників від наклепів. Таким чином, спроба К. Левіна створити позитивний образ своїх рятівників і його бажання спростувати необґрунтовані звинувачення проти Греко-католицької церкви змусили його представити свої спогади по-іншому.

Отже, рабин Давид Кагане та Курт Левін вшановують пам'ять про своїх греко-католицьких рятівників, особливо митрополита Андрея Шептицького. Незважаючи на деякі негативні аспекти у їхніх спогадах, ці люди, які пережили Голокост, загалом позитивно оцінюють роль УГКЦ у порятунку євреїв під час Другої світової війни.

Kateryna Budz

SURVIVING THE HOLOCAUST IN EASTERN GALICIA: THE RESCUE INITIATIVES OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE TESTIMONIES OF RABBI DAVID KAHANE AND KURT LEWIN

Eastern Galicia, a part of the Second Polish Republic during the interwar period, in September of the 1939 was annexed by the Soviet Union. The collapse of the Polish state and the subsequent German occupation of Galicia (1941–1944) strained the relations between the region's main ethnic groups, Ukrainians, Poles and Jews.

Most of Ukrainians in Eastern Galicia belonged to the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), headed by Metropolitan Andrey Sheptytsky. Attempting to prevent the anti-Jewish violence, the head of the UGCC addressed the government of a short-lived Ukrainian state, Nazi authorities, Greek Catholic clergy and their congregants. Sheptytsky's pastoral letters "On Mercy" (June 1942) and "Thou Shalt Not Kill" (November 1942) contain anti-Holocaust undertones.

Moreover, at least 200 Jewish men, women and children survived the Second World War due to the rescue initiatives of Metropolitan Andrei Sheptytsky, his brother Clement Sheptytsky, the superior of Univ lavra, and their entourage. Among the rescued were the representatives of two rabbinical families in Lviv, those of Dr. Ezekiel Lewin, the Progressive Chief Rabbi of Lviv, and Rabbi David Kahane. Whereas Rabbi Lewin, his wife and the youngest son perished during the Holocaust, his two older sons, Kurt and Nathan, as well as Rabbi Kahane together with his wife and daughter, were rescued by Metropolitan Sheptytsky and the Greek Catholic monks of the Studite order.

This paper looks at the rescue initiatives of the Greek Catholic hierarchy and Studite monks as narrated by the rescued. The study is based primarily on David Kahane's "Lvov Ghetto Diary" as well as Kurt Lewin's memoirs, documents from the collection of the Righteous among the Nations Department at Yad Vashem in Jerusalem and Lewin's interview from the Visual History Archive of the USC Shoah Foundation.

This paper aims to explore the rescue initiatives of Sheptytsky brothers and the Studite monks during the German occupation of Galicia (1941–1944) as remembered and narrated in the ego-documents by the Holocaust survivors. While admiring Greek Catholic rescuers for their courage and kindness, both Lewin and Kahane note, however, that similar behavior was rather exceptional among Ukrainians.

Keywords: *Greek Catholic Church, Holocaust, rescue of Jews, Metropolitan Sheptytsky, Studites, Eastern Galicia.*

Bibliography

- Abrams, Lynn. *Oral History Theory*. London: Routledge, 2010.
- Assman, Aliaida. *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty*. Kyiv: Nika-Tsentr, 2012.
- Botsiurkiv, Bohdan. *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva i Radianska derzhava (1939–1950)*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu, 2005.
- Christoph, Mick. *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City*. West Lafayette: Purdue University Press, 2016.
- Golczewski, Frank. «Shades of Grey: Reflections on Jewish-Ukrainian and German-Ukrainian Relations in Galicia.» U *The Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization*, red. Ray Brandon and Wendy Lower, 114–155. Bloomington: Indiana University Press, 2008.
- Himka, John-Paul. «Christianity and Radical Nationalism: Metropolitan Andrei Sheptytsky and the Bandera Movement.» U *State Secularism and*

Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine, red. Catherine Wanner, 93–116. New York: Oxford University Press, 2012.

Himka, John-Paul. «Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Holocaust.» *Polin* 26 (2013): 337–359.

Kovba, Zhanna. *Liudianist u bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naselennia Skhidnoi Halychyny v roky «ostatochnoho rozviazannia yevreiskoho pytannia»*. Kyiv: Dukh i Litera, 2009.

Kovba, Zhanna, uporiad. *Shchodennyk lvivskoho hetto. Spohady rabyna Davyda Kakhane*. Kyiv: Dukh i Litera, 2003.

Krawchuk, Andrii. *Christian Social Ethics in Ukraine: the Legacy of Andrei Sheptytsky*. Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1997.

Kruglov, Alexander «Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944.» U *The Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization*, red. Ray Brandon and Wendy Lower, 272–290. Bloomington: Indiana University Press, 2008.

Lapomarda, Vincent. *The Catholic Bishops of Europe and the Nazi Persecutions of Catholic and Jews*. New York: The Edwin Mellen Press, 2012.

Levin, Kurt. *Mandrivka kriz iliuzii*. Lviv: Svichado, 2007.

Lewin, Kurt I. *A Journey Through Illusions*. SantaBarbara: Fithian-Press, 1994.

Lewin, Kurt I. *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa*. Warszawa: Fundacja Zeszytów Literackich, 2011.

Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttiatadiialnist: Dokumenty ta materialy 1899–1944 rr. T. II, «Tserkva ta suspilne pytannia», red. Andrii Kravchuk. Lviv: Misioner, 1998. Kn. 1, «Pastyrskie vchennia ta diialnist».

Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttia ta diialnist: Dokumenty ta materialy 1899–1944 rr. T. II, «Tserkva ta suspilne pytannia», red. Andrii Kravchuk. Lviv: Misioner, 1999. Kn. 2, «Lystuvannia».

Redlich, Shimon. «Sheptyts'kyi and the Jews During World War II.» U *Morality and Reality: the Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*, red. Paul-Robert Magocsi, 145–162. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989.

Sikorska, Oksana. «Poriatunok yevreiv u kolektyvnii pamiaty halychan na prykladi Uneva ta Univskoi Lavry.» *Ukraina Moderna. Yevreiski istorii ukrainskykh tereniv* 24 (2017): 139–150.

Skira, Yurii. *Poklykani: monakhy Studiiskoho Ustavu ta Holokost*. Kyiv: Dukh i Litera, 2019.

Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010.

Struve, Kai. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*. Berlin: deGruyter Oldenbourg, 2015.

Archives

Arkhiv vizualnoi istorii Fondu Shoa Universytetu Pivdennoi Kalifornii. № 25423.

Arkhivy Yad Vashem. Kolektsiia Viddilu Pravednykiv narodiv svitu. F. 6304, 6304a.

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU). F. 6, spr. 74948-FP, t. 1.